

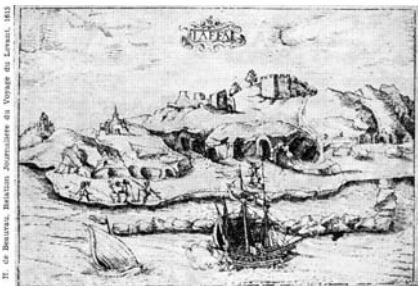
הערות: הצילומים והרישומים בפרק זה לקוחים מסיפורו של זאב וילנאי, תל אביב יפו, מהדורת ראשונה 1965, הוצאת אחיעבר

ציור משנת 1483. מספרו של התייר הגרמני בריידנבאך.

איור משנת 1586

יפו מבט מהים. ציור משנת 1615.

יפו מבט מהים (עם קימרונות בתחתית הגבעה)

יפו איור משנת 1675. ספרו של יוסף אריכא בהוצאת עריית-תל אביב 1957.

סיפורה של יפו והשטח הקרוי העיר העתיקה היו עבורי כספר חתום ולא ידעתי אפילו את המקור או הסיבה לכינוי "השטח הגדול". לכך נדרשו לי עוד כחמש עשרה שנים, כאשר התברר לי כי מדובר בגודל היחסי של יפו העתיקה לעומת "השטח הקטן" בלוד – שטח שגם אותו הרסו במחצית שנות ה-1950. אפשר שהמונח נקבע על ידי השוטרים שפינו את דיירי הבניינים ומהם הגיע לסופר יגאל מוסינזון – בזמנו דובר המשטרה – שכלל אותו במחזה "קזבלן". למלאכת ההריסה היו כמה תקדימים ומטרות: ראשית כפעולת מנע: סילוק מסתור אפשרי למסתננים ערביים שהיו ידועים בשם "פדאיון" (מתאבדים). אלה היו חודרים לארץ, בדרך כלל בשעות הלילה, לביצוע פעולות חבלה. אבל, מכיוון שלא תמיד הספיקו לחזור לבסיסהם, היו זקוקים למקום מחבוא בשעות היום. למטרה זו התאימו מבוכי הכפרים ולא כל שכן הערים, סמוך לשכונות שבהן גרו ערבים שלא נמלטו במהלך מלחמת הקוממיות.

הריסת מרכז יפו העתיקה על ידי הצבא הבריטי.

מטרה נוספת הייתה תחושת הרתיעה מהערבוביה הצפופה של בתים מוזנחים, חורבות, אשפה וסמטאות צרות עם ביוב פתוח. בקיצור "קאסבה" טיפוסית. יתרה מזו, בכל ערי המערב הנטייה הייתה "לטהר" את השטחים המוזנחים ולבנותם מחדש, בעיקר בשנים שלאחר מלחמי'ע שניה. במילים אחרות, אין מדובר במעשה חריג, כך למשל, לה-קורבוזיה הציע, עוד בשנות ה-1920, "לטהר" את פאריז מהבניה הישנה. אדרבה השימור, השיפוץ, השיקום או כל שם אחר, נחשב לנוסטלגיה רומאנטית שהמודרניזם ניסה להחליפה בבניה עכשווית בריאה של "שמש אויר וירק". בנוסף התברר לי שבימי ה"מאורעות" ("המרד הערבי" של 1936-9) הצבא הבריטי הוא שהרס את חלק ניכר מבתי השטח, בצורת שני פסים רחבים כמעין "עוגן" או האות "T": פס אחד מהפינה הדרומית מזרחית עד לכניסה הפרסיסקנית והשני בניצב לו – מכיכר השעון עד למחסני הנמל. בכך חילקו את השטח לשלושה. בנוסף הניחו, בשטח הפנוי שנוצר, חומרי נפץ בעומק הקרקע על מנת לסתום מחילות ומרתפים שהיו משמשים למעבר מאזור אחד למשנה עם יציאות מכוכים, בצורת קימרונות, המצויים עד היום לאורך רציף הנמל.

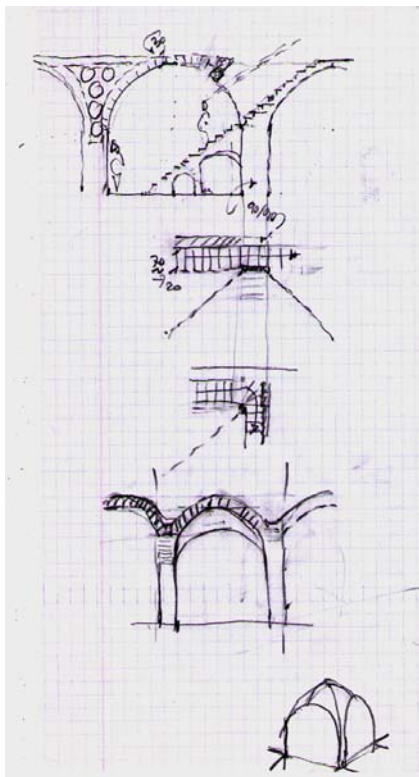
קמרונות אלה הם תופעה תמוהה למדי מכיוון ששיטה זו של הקמת קמרונות כקיר תומך, לישור פני השטח וכבסיס להמשך הבניה הייתה מקובלת רק מזמנו של הורדוס (קיסריה ורחבת הר הבית בירושלים) והלאה בשמונה המאות הראשונות לספירה כולל הבניה, הערבית במאה השנים הראשונות לאחר הכיבוש הערבי; תקופה שלכל אורכה יפו הייתה, ככל הידוע לי, חרבה. אבל אפשר שנבנו שוב כקיר תומך לביצורי הצלבנים – ראוי להוסיף גם יעיל למדי – על מנת למנוע התדרדרות הקרקע של הגבעה מאחור. טכניקה דומה, אף היא כנראה מאוחרת יחסית, מצויה ביפו סמוך לכניסה מצפון לרחוב מפרץ שלמה וגם בשולי הרובע היהודי בירושלים. במילים אחרות המדובר אולי בטכניקה שאומצה מחדש על ידי הבנאים המקומיים משנת אלף ואילך – תקופה שבה מאמצת כל הבניה העממית בארץ וכנראה גם בסוריה ולבנון, את הבניה בשיטת הקימרונות עד שהיא

נעלמת בבת אחת בשלהי שנות ה-1940. מכל מקום אין ספק שהופעתה והעלמה של הבניה העממית בשיטת הקימרונות, כולל קימרונות צלב, היא סיפור מרתק – כמו גם העדר כיפות על מפרשים (פג'ניסים) בבניה המוסלמית, עד למאה ה-17 וגם אז רק אצל הטורקים, למרות שהייתה מקובלת אצל שכניהם הביזאנטים מאז מחצית המאה ה-6 לספירה.

מגרעת הגג מעל הפתח בחזית הסדמית היא

כאן המקום להוסיף כמה חידושים שאיפשרו את השימוש בקמרונות לבנית מספר קומות. על אף שבדרך כלל הסתפקו בקומתיים בלבד. ראשית מילוי הנפח הגדול הסמוך לעמוד ומעליו כדים ריקים – שיטה שהשתמשו בה בכנסיית סטי' ויטאלה בעיירה ראוונה שבאיטליה, בתחילת המאה ה-6 לספירה, אבל לא ברור כיצד הגיעה לארץ. שנית חיזוק על ידי אבן או עץ של קטע קימרון ברוחב כ-90 ס"מ כרוחב העמוד וסמוך אליו. קטע זה, העשוי לשמש כפתח לעליה במדרגות מקומה לקומה, זוכה מיד למילוי הניתן לסילוק במידת הצורך. המדרגה העתידית עולה מהרצפה על העמוד וממשיכה על הקימרון הבא או בסיבוב לולייני על הקימרון הניצב. הגעתה לארץ של שיטת הכדים למילוי נפחי בניה היא אחת החידות העולות בדעת. כך גם השימוש בקשת מחודדת - צורה שלא מצאתי אותה בבניה העממית המסורתית בארץ, למעט דוגמאות בודדות משלהי המאה ה-19. זאת למרות השיטה - שכמעט לא ניתן להבחין בה - מופיעה, כנראה לראשונה, בבריכות התת קרקעיות ברמלה, כאשר העיר נבנתה, במאה ה-8, על ידי המיעוט הערבי שלא רצה או יכול היה לגור בלוד שהייתה עדיין נוצרית ברובה, כמו מרבית המזרח הקרוב. לעומת זאת אותה שיטה היא עתידה להיות מאומצת "בקול תרועה" על ידי הצלבנים, כפתרון להפרשי הגובה של קשתות רגילות הבנויות על עמודים במרחקים לא שווים. אותם הפרשי גובה המחייבים את המילוי בכדים חלולים על מנת למנוע משקל יתר ולא כמחבוא לאוצרות, כפי שסברו לעתים פועלי הבניין שעבדתי איתם.

תמונה: קימרו, כדים ריקים.

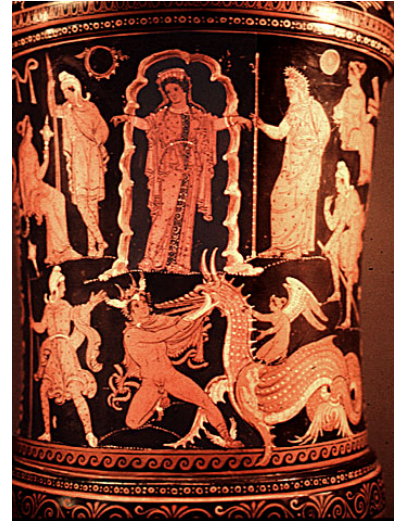
דוגמה נדירה של קשת מחודדת, יפו העתיקה - כנראה משלהי המאה ה-19.

*

מבחינת התכנון האדריכלי לא הייתי זקוק לסיפורה של יפו העתיקה, מכיוון שממילא לא התכוונתי להרוס מבנים קיימים אפילו לא את התוספות המאוחרות, כגון גגות רעפים או יציקות בבטון יציבות - למעט לוחות פח ואזבסט, שצרמו את העין ולכן צריך היה, לדעתי, לסלקם. במלים אחרות, קיבלתי את הקיים כמות שהוא ומהניסיון שהיה להורי בצפת ידעתי, שמאז מלחמת העצמאות אין מי שישקם את הקמרונות שנהרסו. באשר לשכבות העתיקות סיפורן הלך ונחשף בפני בהדרגה, על ידי הדי"ר יעקב קפלן הארכיאולוג של יפו מאז שנות ה-1950. כך למשל, שהגבעה שימשה, במאה ה-18 לפנה"ס, כמאחז של מלכי מצרים העתיקה. לאחר מכן נהרסה

ונבנתה מספר פעמים במרחקי זמן גדולים. לכן כל שכבה פונה לכיוון אחר. בתקופת החשמונאים בנו כאן דייגים, כנראה יהודים, נמל עם שובר גלים כלשהו. העיר והנמל נהרסו במרד הגדול, כלומר בשנת 70 ומאז נותרה שוממה עד לתקופת הצלבנים במאות ה-12 וה-13, אבל ללא נמל. מתקופת החשמונאים נותרו הסלעים ששימשו, אולי, כשובר גלים – סלעים המופיעים בכמה גירסות של סיפור "אנדרומדה" מהמיתולוגיה היוונית. מתקופת הצלבנים לא נותר שריד למעט אולי מקצת הקימונות הנפתחים לרציף הנמל.

אנדרומדה הייתה הבת של ספאוס (Cepheus) מלך יפו. יום אחד אישתו קאסיופיה הצהירה שהיא יפה יותר מכל נימפות המים. פוסידון אל הים התעסס ואיים להשמיד את העיר אלא אם כן יתנו המלך והמלכה את בתם אנדרומדה טרף למפלצת הים. פרסאוס הגיבור שעבר במקרה במקום ראה את בת המלך קשורה לסלע כשהיא ערומה אבל ענודה בכל תכשיטיה ומיד התאהב בה. לפיכך הציע להרוג את המפלצת אם הנסיכה תינתן לו לאישה. פרסאוס אכן הציל את הנסיכה בעזרת ראש המדוזה שהייתה בתרמילו - הראש עם שיער הנחשים שכל הרואה אותו הופך מיד לאבן. אבל הסתבר שאנדרומדה הובטחה למלך אחר שהגיע עם צבאו ודרש את הנסיכה לעצמו. פרסאוס נאלץ שוב לשמש בראש המדוזה והפך כ-200 מחיילי אויבו לאבן. כולל המלך ומלכה, הורי של אנדרומדה. בהמשך פוסידון קבע כמחווה את דמויות המלך והמלכה במערכת הכוכבים. מספרים שעוד דורות רבים ניתן היה לראות את השרשרת שבהם נקשרה לסלע ולידם שלד המפלצת - עד שנלקחו לרומא ע"י משה יהודה מרקוס אמליוס סקאורוס.

אנדרומדה פרסאוס ומפלצת. כד מים אדום דרום איטליה. מ' 4 לפנה"ס הצייר דריוס.

מאותו, די"ר יעקב קפלן, שהיה גם מהנדס, שמעתי על פצצות העומק שבהם השתמשו הבריטים. בנוסף תרם רבות לשמירת שרידי יפו העתיקה במחצית שנות ה-1950, ביחד עם הצייר-אדריכל מרסל ינקו, כאשר הכוונה הייתה להרוס את כולה. כמו כן היה אחראי להפעלתו של המוזיאון לעתיקות יפו מתחילת שנות ה-1950 עד לפרישתו. לצערי לדי"ר קפלן הייתה גם עמדה נחרצת כנגד בניה חדשה, על מנת למנוע פגיעה בשכבות התת קרקעיות. ראוי לציין שלא היה יחיד בתפיסה זו שבגללה נעצר פיתוחה של יפו העתיקה ובמקביל, כפי שכבר ציינתי, החלה הנסיגה הבלתי נמנעת, כתוצאה מחילופי אוכלוסיה, מהזדקנות ועזיבה. למעשה ניסיתי להתעלם מאותה הסתייגות אבל רק בהצלחה חלקית, על אף שלו קיבלתי תמיכה, מצד ההנהלה, וניתן היה להתגבר עליה, כפי שנעשה הדבר בעיר העתיקה בירושלים, ללא קושי ולשביעות רצון כולם, על ידי בניה מעל לפני השטח על מנת לאפשר חפירות תת קרקעיות, בשלבים מאוחרים יותר, לעתים על ידי הדיירים עצמם.

חצר הארמנים איור מהמאה ה-19.

*בשעתו נאמר לי שהציור מתאר אירוע שלא קרה. נהפוך הוא כל החולים הועברו לבידוד – יש אומרים הוצאו להורג ונקברו מיד – על מנת שהמחלה לא תתפשט כמגיפה.

אנטואן ז'אן גרו: נפולאון מבקר את חייליו החולים במנזר הארמני ביפו. *

הכנסייה הפרנסיסקנית עם שרידי המגדל שגר נפוליאון.

רק במאה ה-17 החלה תחייתה של יפו כאשר נבנתה כאן אכסניה על ידי הקהילה הארמנית, לאחר שקיבל לשם כך אישור מיוחד של הסולטן העותמאני באיסטנבול. בנין זה, העומד שם עד היום, זכור גם בזכות ציור של ז'אן אנטואן גרו (Gros 1771-1831) המראה את נפוליאון בחברת חייליו שלקו במחלה כלשהי בעת המסע (9-1798) שבו כבש את מצריים והמשיך צפונה, תפס את יפו ורמלה, שהיו בהם מאחזים של שליטי מצרים, אבל נעצר ליד חומות עכו יש אומרים בגלל העדר תותחים המתאימים למצור ויש אומרים בגלל מחלות שפשטו בקרב חייליו או שניהם ובלית ברירה חזר למצרים. נפוליאון עצמו הפליג מיד חזרה לצרפת אבל הצבא נשאר במצרים עד 1801 כאשר התפנה בהסכמת הבריטים, ביחד עם חיל עזר של מתנדבים ממלוכים, שכנראה חששו להשאר לאחר ששלטו כאן שנים רבות – אותם מתנדבים נראים בתמונת המרד במדרד של פרנסיסקו גויא: "התקפת הממלוכים – 2 למאי 1808".

יפו מבט מדרום 1854.

יפו מבט מצפון. הדפס משנת 1852.

מבט מהים, צילום.

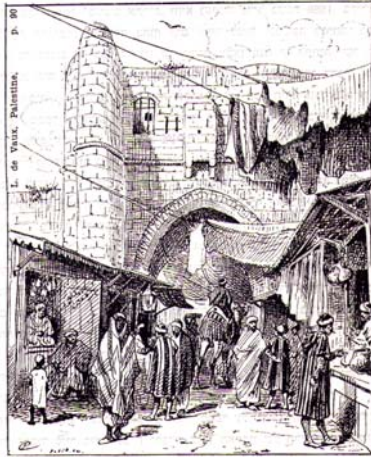

רישום משנת 1800.

לאחר מסעו של נפוליאון עברה יפו כמה שינויים המתקשרים לשני שמות: האחד האדמירל סידני סמית, (1764-1840) – מפקד הצי הבריטי במזרח הים התיכון, שתרם רבות להגנה על עכו. ביפו נקרא על שמו מתחם בצורת מחומש, המופיע על מפה בריטית משנת 1842, בפינה הדרומית מזרחית של העיר העתיקה (לימים בית החולים הצרפתי). בשעתו נאמר שהוא האיש אשר ביצר מחדש את העיר אבל לא בחומה אלא בסוללות תותחים. על פי גרסה שנייה את שיקום החומה ביצע מחמוד א-שאפי – המכונה "אבו נבוט" (בעל המקל) בגלל ידו הקשה לאחר שהשתלט על העיר (1804). אבל, אין בהכרח סתירה בין שתי הגרסאות, כלומר אפשר שהאחד קבע את סוללות התותחים בעוד השני שיקם את החומה. ובכל מקרה, גם הסוללות וגם החומה פורקו ולא נותר מהן זכר למעט התוואי (היום רחוב יפת ורחוב פסטר). השטח עצמו נמכר ליזמים פרטיים. גורל דומה היה גם למצודה שעמדה בראש הגבעה. על פי המסורת חלקה נותר כמבנה עגול הצמוד לקיר הצפוני של הכנסייה הפרנסיסקנית שנבנתה על אותו - מבנה שעליו נאמר כי נפוליאון גר בו.

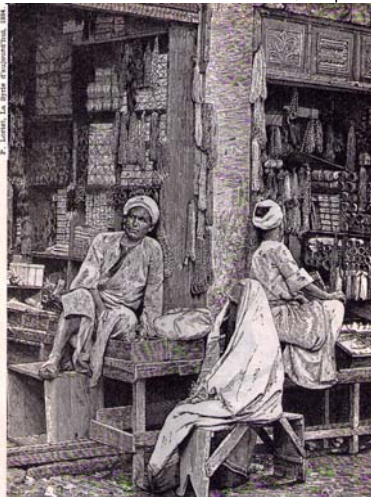
יפו וביצוריה. קטע מפה משנת 1842.

הכניסה הפנימית של השער הגדול ביפו. 1882.

השוק בשער יפו 1880.

השוק בשער יפו 1880.

פרנסיסקו גויא : התקפת הממלוקים - 2 למאי 1808, שמן על בד, 266 X 345 ס"מ, 1814, מוזאון פראדו, מדריד.

למחמוד א-שאפי מייחסים גם את שיפוץ המסגד הגדול בפניה הצפונית מזרחית של העיר, הנקרא על שמו "מחמודיה", כולל רהט (סביל) הצמוד לקיר הדרומי. ממול למסגד ולרהט היה השער הצפוני והראשי של העיר וכנראה גם היחיד דרכו ניתן היה להיכנס בשעות היום את האחרים פתחו, רק לצרכים מיוחדים. ממערב לשער הראשי הייתה באר עם אפיריון בסגנון טורקי, ממנה נותר כיום רק בסיס האבן. בהמשך, מרחק קצר במעלה הגבעה היה מתחם ארמון השליט (סאראיה) ובית המרחץ (חמאם). בניינים אלה עברו כמה גילגולים. ביניהן אחד המשמש כיום כמוזיאון לעתיקות יפו. בנוסף מיחסים את בנית הרהט, הנקרא על שמו ממזרח לעיר (כיום דרך בן צבי). מכל מקום, כעבור חמש עשרה שנה (1818) האיש סולק מיפו ונמלט למצרים, שם מונה כשליט אלכסנדריה וכעבור שנתיים כשליט סלוניקי. א-שאפי עצמו נולד (1770) בקוקוז 19. למשפחה צ'רקסית או גיאורגית, שנמכר או נחטף בילדותו לשירות צבאי – נוהג שנפסק רק במהלך המאה ה-19.

גגון מעל לבאר בכניסה למסגד.

אבן הבאר המקורית ליד המסגד

מהאמור עד כה עולה כי הדבר העתיק היחיד ביפו הוא השם עצמו, כפי שהרגשתי אינטואיטיבית ודוד בן גוריון אמר זאת במפורש לטדי קולק – בנוכחות מנהל החברה וצוות המתכננים – כצידוק להריסת חלק נכבד מהשטח. מכאן שהכינוי "העיר העתיקה" הוא תרגום לא מוצלח של הביטוי Old city ודומים לו ברוב השפות הארופאיות, שפרושו "העיר הישנה" ולא עתיקה במובן של ישן נושן או עתיק יומין שתרגומו צריך להיות Ancient – ביטוי המתייחס, ככל הידוע לי, לא רק לערים עתיקות באמת אלא גם לכאלה שחרבו. בלועזית ניתן היה לומר שמתחת לבתי יפו וירושלים מסתתרות חורבותיהן של ערים עתיקות. זכור לי שכאשר שוחחתי על כך עם הד"ר יעקב קפלן, יצא להגנת הבתים ביפו – אותם בתים שמנע ביחד עם ינקו את הריסתם – בטענה שעל פי החוק, יפו ישנה דיה להחשב לעתיקה. מבחינתי על כל פנים לא עתיקותה היא שעניינה אותי אלא שילוב הסגנון העכשווי עם הבניה המסורתית בארץ – בניה שהיא יחודית בפרטיה ולכן גם כה קשה להתאמה.

כניסה למסגד "מחמודיה"

הרהט(סביל) וצריח של מסגד מחמודיה

שער יפו מבפנים. היום בקצה רחוב הצורפים.

כניסה לארמון המושל המקורי (סאריאה).